

KAPİTALİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI: JEO-KÜLTÜREL YAKLAŞIM

M. Yavuz Alptekin¹

ÖZ

Bu makalede Kapitalizmin ortaya çıkışı ve kaynakları İktisat Sosyolojisi perspektifinden ve Jeo-kültürel bir yaklaşımla ele alınacaktır. Bu kapsamda Kapitalizmin Avrupa'da ortaya çıkmasını sağlayan özgün nedenlerin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda daha önce dile getirilen ve öne çıkan yaklaşımlardan biri tarihsel maddeci yaklaşım, diğeri de kültürü esas alan Kültürcü yaklaşımdır. Her ikisinin de konuyu açıklamakta yetersiz kaldığı düşünülmekte ve üçüncü bir yaklaşımın verimi test edilmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde, gerek iktisadi pozitivizm anlamında tarihi maddecilik yaklaşımının ve gerek toplumsal alışkanlıklar ve değerler manzumesi olan kültürü ön plana çıkarma anlamında Kültürcü yaklaşımların ikisini birden belli ölçüde içine alan ama denkleme bütün boyutlarıyla coğrafyayı da ilave eden bir yaklaşım olarak Jeo-kültürel bir yaklaşımla kapitalizmin ortaya çıkışı açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Avrupa, Tarihi Maddecilik, Kültürcü Yaklaşımlar, Jeo-kültürel Yaklaşım

RISE of CAPITALISM: JEO-CULTURAL APPROACH

ABSTRACT

In this study, rise of Capitalism and its roots will be examined in perspective of the Economical Sociology and with a Jeo-cultural approach. Within this scope, it is aimed to determine the unique motives which ensure capitalisms emergence in Europe. Two main approaches explaining emergence of capitalism has been historical materialism and culturalism. It is argued that both of them are insufficient to explain the issue and so, performance of third one approach is tested. In this frame of approach, rise of capitalism will be tried to explain with jeo-cultural approach which is an approach that contains both of historical materialistic approach in terms of economical positivism and culturalist approaches in terms of putting forward culture as social habits and values system in a certain extend but adds geography with all dimensions into the equation.

Keywords: Capitalism, Europe, Historical Materialism, Culturalist Approaches, Jeo-cultural Approach.

GİRİŞ: KAPİTALİZM NEDİR?

Kapitalizmin en çok bilinen ve tutulan dört tanımından bahsetmek mümkündür. Bu tanımlardan ilki onu tek kelimeyle “Sermayecilik” olarak vasıflandırır.

İkinci tanım kapitalizmi iktisadi üretimdeki tekelleşme eğilimiyle ilişkilendirir. Buna göre kapitalizm, piyasaya tümüyle hâkim olmak ve onu kontrolü altında tutmak isteyen iktisadi üretim tarzıdır (Özel, 1995).

Diğer tanım Marx’a ait olandır ve kapitalizmi temelde üretim ile emek arasındaki yabancılaştırıcı ilişkiye dayandırmaktadır. Buna göre, eğer bir yerde üretim araçlarını kontrolü altına almış, onu tekelleştirmiş bulunan sermaye sahipleri (burjuvazi) ve bu üretimde istihdam edilmek üzere beden gücünü belli bir ücretle işverene arz eden işçiler (proleterya) var ise, orada kapitalizmin özü oluşmuş demektir (Marx, 2015).

Dördüncü tanım Weber’e ait olandır ve temelde onu rasyonalite ile ilişkilendirir. Weber’e göre kapitalizm kesinlikle sınırsız kar etme güdüsü değildir, aksine olsa olsa bu güdünün akıl tarafından dizginlenmesidir. Kısaca Weber için kapitalizm, akılcı iktisadi üretim sistemidir. Nitekim ona göre kapitalizmin var olabilmesi için Rasyonel Sermaye Muhasebesinin, Para Serbestisinin, Rasyonel Teknolojinin, Rasyonel Hukukun, Özgür Emegın var olması, altıncı ve son olarak İktisadi Hayatın Ticarileşmesinin gerçekleşmiş bulunması gerekir. Bu unsurlardan hareketle Weber kapitalizmi, özgür işgücünün rasyonel örgütlenmesi olarak tanımlar. (Weber, 1999). Rasyonel unsurların yanı sıra Weber kapitalizmin var olabilmesi için, üretimin devlet tarafından değil, özel sektör tarafından yapılmasını da şart koşar. Hatta ona göre, ihtiyaçların özel işletmelerce karşılandığı her iktisadi sistem, asgari düzeyde de olsa kapitalizmle iç içedir.

Benzer şekilde kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamaya çalışan yaklaşımlar temelde iki kategoriye ayrılabilir. Bunlardan ilki pozitivist bir yaklaşımla onu açıklamaya çalışırken; ikincisi kültürcü bir yol takip eder. Çelişkili görünebilmekle birlikte, A. Smith ve K. Marx’ın şahsında Liberalizmi ve Tarihsel Maddeciliği takip eden iktisatçıların açıklama tarzı birinci kategoriye; M. Weber ve W. Sombart’ın şahsında Kapitalizmin Ruhunun ve Yahudiliğin izini süren iktisatçı ve sosyal bilimciler de ikinci kategoriye koyulabilirler.

Son olarak Kapitalizm, Merkantilizm, Fizyokrasi, Ekonomik Liberalizm, Ekonomik Komünizm ya da Sosyalizm gibi birer ekonomik sistem midir, yoksa daha kapsayıcı tarzda bir ideoloji ve/veya dünya görüşü müdür? Konuyla ilgili yazında bu anlamda bir fikir birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Kapitalizmi sadece bir anlamıyla kavrayıp, daha çok bir zihniyet ve dünya görüşü olarak kavrayanlar bulunmakla birlikte (Ülgener, 2006); her iki anlamıyla birden düşünenlerin çoğunlukta olduğu söylenebilir.

1.KAPİTALİZM NE DEĞİLDİR?

Kapitalizm, kimilerine göre serbest piyasa anlamında pazar ekonomisi, kimilerine göre para ekonomisi, kimine göre sınaî üretim ekonomisi, kimine göre kâr, kimine göre

tüketim ekonomisi, kimine göre emeğin sömürüsü, kimine göre özgür işgücünün rasyonel örgütlenmesidir. Ancak bu yaklaşımların hiç birisi kapitalizmi tam olarak ifade etmemektedir. Kapitalizm, bunların hepsini de değişen oranlarda ihtiva etmekte ama bunlardan daha fazla bir şeyi de ifade etmektedir.

Öncelikle serbest piyasayı dünya ilk kez kapitalizmle görmemişti. Değişen biçimleriyle de olsa, değişik yer ve zamanlarda, daha önce serbest piyasa hep vardı. İkinci olarak, dünya ne parayı ilk kez kapitalizmle gördü, ne de paranın dünya çapında dolaşımına ilk kez onunla şahit oldu. Çin'in milattan önceki yüzyıllarından beri para var olduğu gibi, 10.yy.da Samani sikkeleri Norveç'ten, Sumatra'ya kadar geniş bir alanda değişimi sağlıyordu. Üçüncü olarak sınai üretim, buhar yerine rüzgar, su ve kol gücünün entegrasyonu da olsa, hep yapıla gelmişti. Dördüncü olarak, insanlık kâr düşüncesini ilk kez kapitalizmle öğrenmedi. Kârın kullanılacağı yerin, yeniden yatırım değil öncelikle ihtiyaçların karşılanması olsa da, kâr düşüncesi hep vardı. Beşinci olarak, ihtiyaçların karşılanması anlamının dışında, kapitalist dönemdekine hiçbir zaman kavuşamayacak olsa da, fazladan bir tüketim, lokal boyuttaki lüks tüketimle birlikte hep ola gelmişti. Altıncı olarak, emeğin bir şekilde sömürülmesi ve istismar edilmesi bireysel boyutta ve sistemsiz bir şekilde de olsa, insanlık kadar eskiydi. Yedinci ve son olarak, özgür emek hep vardı ve kapitalizmde olduğundan çok daha rasyonel bir şekilde kendini ifade edebiliyordu. Ne var ki, bu emek daha önce bireysel ve münferit iken, kapitalizmde kitlesel hale geldi.

Kapitalist dönemde meydana gelen bu yedi alanla ilgili yoğunlaşma, kaynaşma ve derece farkının kapitalizmi üretmekte belli belirsiz, gizemli bir role sahip olduğu, iktisadi ve sosyal faaliyetlerde bir mahiyet farklılaşmasının yaşanmasına yol verdiği kesindir. Bütün bu faktörlerin ve birbirine eklemlenebilen demografik yoğunlaşma gibi belki daha başkalarının ilk kez değil ama olabildiğince küresel ölçekte ortaya çıkması kapitalizmin fişegini ateşlemiştir. Dolayısıyla bu tespit aynı zamanda kapitalizmin doğuşunu sistemik yaklaşımlarla açıklamaya çalışan tezlere de güçlü bir işarettir (Frank, 2003). Fakat bu da tam olarak kapitalizmi açıklayamaz. Eksik olan, dünyaya ve her şeye iktisadi bir bakış açısıyla bakma yaklaşımı, İktisadi insan (Homoeconomicus) tipidir. Bu insan tipinin, moral ve maddi her türlü sınırlayıcıdan azade olarak, dünya üzerindeki faaliyetini iktisadi çıkar ve kâr yaklaşımıyla yapmasıdır. Bu ahlaki süreç dahi, çelişkili bir şekilde ama Avrupa'ya özgü bir biçimde, maddi gelişmelerce teşvik edilmiştir. Bütün bu faktör ve süreçlerin en ileri boyutta bir araya geldiği iktisadi üretim, dağıtım, stoklama ve tüketim biçiminin ve zihniyetinin adı kapitalizm olur.

Kapitalizm, bütün diğer izmlerde olduğu gibi, beşeri faaliyetin tam merkezinde olmayı arzular. Nitekim bizzat geçerli olduğu toplumlarda, beşeri faaliyetin tam merkezindedir. Diğer faaliyetler ise, ancak artakalan toplumsal zaman ve enerjiyi kullanmakla iktifa etmelidirler. Bütün toplumsal ilişkileri, ekonomik ilişkilere dönüştüren beşeri sistem, yalnız kapitalizm olmuştur. Kapitalist toplumlar, bütün beşeri faaliyetlerin sermaye biriktirmeye uygun tarzda tasarlandığı toplumlardır. Bu toplumlarda eksen

kurum iktisat ve temel değer sermayedir. Toplumsal enerji sermaye üzerinde odaklanınca ortaya geçmişe kıyasla, büyük bir başarı çıkmaktadır. Peter Drucker'ın bu konudaki gözlemi ilginç ve isabetlidir: “Nerede mükemmel bir iş görsem, arkasında hep bir monomanyak bulurum”. Kapitalist toplumlar ekonomik zenginlik anlamında belki tarihin tanık olduğu en ileri toplumlardır. Görece ileri olan bu başarıyı, bütün bir toplum olarak, enerjisini sermayeyi artırmaya adanmış olmaya borçludur. Bunun diğer anlamı, kapitalist toplumların iktisadi faaliyet dışındaki beşeri faaliyetleri üvey evlat muamelesine tabi tuttuğu ve minimum alanla sınırladığıdır. Reformasyona, Aydınlanmaya ve Fransız İhtilali'ne ve topyekûn Modernleşmeye böyle bakılabilir. Bu ise, çeşitli toplumsal çürümelere de beraberinde getirmiştir. Nitekim sosyolojik araştırmalar, kapitalist toplumların mutlu olmadığını sürekli yenilenen versiyonlarıyla ortaya koymaktadırlar. İntihar, kuşak çatışması, işgücü sömürsü, fuhuş, tefecilik yoluyla zayıfın sömürülmesi, ailenin dağılması, neslin tükenmesi, bireycilleşme, atomizasyon ve daha birçok toplumsal çarpıklıklar ve ahlaksızlık biçimleri bu kapsamda zikredilebilir. Bu anlamda yapılan ilk sosyolojik çalışmalardan biri Emile Durkheim'in *İntihar* isimli çalışmasıdır ve temelde zamane toplumlarının mutsuz olduğuna, geleneksel toplumlara nispetle günümüz toplumlarında daha yüksek oranda intihar yaşandığına vurgu yapmaktadır (Durkheim, 2013).

Bununla beraber, sonuç ile başlangıçtaki niyetin uyumsuz olduğunu söylemek için yeterli delil mevcut değildir. Kapitalist toplumlar, mutlu toplumu değil, zengin bireyi üretmek için bu yola girdiler. Zenginliğin de beraberinde mutluluğu getireceğine hükmettiler. Oysa zenginlik, mutluluğu getiren onlarca sebepten sadece birisiydi. Kapitalist toplumlar, sermaye dışındaki değerleri dışladıkları oranda mutsuzluğu tercih etmiş oldular. Nitekim sonuç, mutsuz bir toplum olmuştur. Toplumlar bütün beşeri değerlerin dengeli bir şekilde yaşatıldığı bir sistemle mutlu kılınabilecekken; kapitalist toplumlar bu değerlerden iktisadi olmayanları daha baştan gözden düşürerek, bu sonucu kendi elleriyle hazırladılar.

Ne var ki, bu sonucun çok da bireysel tercihle ulaşılan bir sonuç olduğunu söylemek yeterince doğru olmayacaktır. Önceki bütün toplumlarda da iktisadi faaliyetin merkeze alınıp, diğer faaliyet alanlarının önüne geçirilmesi yönünde girişimler muhakkak olmuştur. Ne var ki, bu girişimlerin başarılı olması için en uygun ortam, Orta Çağda Avrupa'da olduğu için, Kapitalizm de ilk kez burada gün yüzüne çıkmıştır.

Öncelikle daha önce birçok toplumda iktisadi faaliyeti toplumsal faaliyetin merkezine almayı öneren rasyonalist girişimler yaşanmıştır. Abbasiler ve Samanilerde 9.yy.daki Mutezile akımı ve Meşşai Okulu böylesi birer girişimdir (Ülken, 1995: 38-54). Benzer şekilde, Müslüman dünyasından başka iki örnek olarak, Mısır'daki Fatımilerin ve Kuzey Afrika'da Mozabıtların güçlü siyasi ve iktisadi gelişimi, böyle bir girişimin Avrupa ölçeğinde genişleyip, gelişmemiş örneklerindedir (Türkdoğan, 1996). Belki Sung Çin'deki ekonomik gelişme böyle görülebilir (Hodgson, 2003). Özellikle

Abbasilerdeki ilgili sürecin gelişimi, gücü toplumun hemen bütün kesimlerine dayanan siyasi ve dini önderlerce durdurulmuştur.

Esasen eski bir sistemin her toplumda bu kadar taraftarı bulunabilir. Burada daha özgün tespit, söz konusu yeni ideolojinin Ortadoğu'da yeterli asgari toplumsal tabanı bulamadığıdır. Eğer bunu bulabilseydi, eskiyi savunan ve geniş kesimlere hitap eden muhalifleri bertaraf etmek mümkün olabilirdi. Çünkü tarih bize asgari çoğunluğa ulaşmış inançlı bir topluluğun, toplumun ekser kesimlerini temsil eden ama inancı zayıflamış kısmını bertaraf etmeye her zaman muktedir olduğunu defaatle göstermiştir (Ibn Haldun, 2004: C.I). Abbasilerde ve Kapitalizm öncesi benzer teşebbüslerde toplumun bu desteği vermemesinin bir dizi sebepleri vardır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

1- Toplumun asgari toplumsal mutluluğa sahip olması ve yeni bir arayış içinde bulunmaması, 2- Dini otoritenin toplumsal hayattan çıkarılmasını gerektirecek bir dini tutuculuğun ve aşırılığın bulunmaması, 3- Buna bağlı olarak, ahlaki ve moral değerlerin rasyonel, pozitivist ve nihayet materyalist bir hayat tarzının gelişimine müsaade etmemesi, 4- Tarımsal verimin ve buna bağlı kol gücüne dayalı endüstrinin geçim için asgari şartları sağlaması ve yeni bir ekonomik, sosyal, ideolojik düzene ihtiyaç duyurmaması, 5- İslam'ın özgün ve orijinal kaynaklarının tutarlılığı ve sosyal boyutunun diri olması. Bütün bu ve benzeri sebeplerden dolayı, Ortadoğu Müslüman toplumlarında rasyonalist, sermayeci, tekçi akımlar, eski düzenin yaygın tabakasına karşı direnebilmeyi sağlayacak dar da olsa derinlikli toplumsal tabanı bulamamışlardır. Bunun doğal bir sonucu olarak da, iktisadi bakımdan bu coğrafyanın toplumları tarihte birçok kez yüksek refah düzeylerini yakalamış olmalarına rağmen, hiç birinde süreç kapitalizme evrilmemiştir.

Benzer şekilde, daha önce birçok toplumda iktisadi ideoloji bakımdan kapitalizmin eşğine kadar gelinmiş olmasına rağmen, her seferinde buradan geri dönmüş ama tekâmül bir kapitalizme geçilmemiştir. Bunlardan bir kısmında iktisadi şartlar uygun olmasına rağmen, ideolojik şartların uygunsuzluğu nedeniyle eşik noktasından geri dönmüşken; diğer bir kısmında da tam tersi sebepten aynı sonuca ulaşılmıştır.

2.AVRUPA'NIN ÖZGÜN ŞARTLARI

Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkması, bahsi geçen bütün şartların bu coğrafyada eşzamanlı olarak oluşmasıyla mümkün olmuştur. Daha önce birçok toplumda iktisadi şartlar kapitalizmin gelişmesine uygun hale gelebildiği için Avrupa'daki daha özgün durum, diğer toplumlarda daha az görülen ideolojik olanla ilgilidir. Avrupa'da sermayecilik anlamında kapitalist toplumsal yaklaşım nasıl hâkim dünya görüşü olmuştur? Bu sorunun cevabını, bugünden geçmişe doğru, zincirleme sorgulayıcı bir metotla bulmaya çalışmak en doğru metot olacaktır.

Bu sonucun görünen ilk ve belirgin sebebi, kurumsal olarak dinin toplumsal hayatın belli bir alanında kristalleşmesi ve sınırlandırılmasıdır. Gerçekten de, diğer toplumlarda olduğu gibi, dinin asgari toplumsal geçerliliği devam etseydi, Avrupa'da kapitalizmin

gelişimi mümkün olmayabilirdi. Dolayısıyla M. Weber'in işaret ettiği üzere, Reformasyonun ve onun sonucu olan Protestanlığın, kapitalizmin doğuşundaki payı yadsınmazdı. O halde ikinci ve daha önemli başka bir soru ortaya çıkmaktadır: Avrupa'da, diğer toplumlarda hiç bu düzeyde olmadığı kadar, dini toplumsal hayatın eksen kurumu olmaktan çıkarabilmeyi sağlayan sebep veya sebepler nelerdir? Zira başka toplumlarda da dinin kurumsal olarak toplumsal hayatın merkezinden çevresine doğru çekilmesini sağlayacak akımlar var olmuşsa da, bu süreç Avrupa'da olduğu kadar kesin ve dramatik bir noktaya ulaşmamıştır.

Bu soruya, tarihsel bir gerçeklik olarak, verilebilecek en belirgin cevap, Avrupa'da din kurumunun kilise önderliğinde çok katı bir yapıya ulaşması ve son derece uç dünyevi çıkarlar için dinin araçsallaştırılması şeklinde olabilir. Eğer kilise toplumsal hayatın her alanına tam anlamıyla hâkim olmak, onu denetlemek ve sonuçlarını belirlemek isteğinde bu denli katı olmasa, biraz olsun esneme payı bırakabilseydi, belki hâkimiyeti başka bir sebepten dolayı son bulana kadar daha uzun zaman devam edebilecekti. "Bir sistem haddini aşınca zıddına hizmet eder" hesabı, Avrupa'da kilisenin hâkimiyet anlayışını fetişleştirmesi, Avrupalı toplumların bu prangayı kırmanın yollarını aramaya itmiş olmalıdır. Bununla beraber, tam bu noktada başka bir sorun daha ortaya çıkmaktadır. Dünyanın değişik coğrafyalarında, değişik zamanlarda insanlar dinin araçsallaştırılması yoluyla, baskı ve kontrol altına alınmışlardır. Sümerlerin bir dönemi, antik Mısır ve geçmişten günümüze Hindistan bunun açık örneklerindedir. Oysa bunların hiç birinde topyekûn toplumsal bir uyanış, örgütlenme ve başkaldırı söz konusu değildir. O halde Avrupalı toplumları onlardan farklı olarak, belli bir aşamadan sonra da olsa, baş kaldırmaya iten sebep ne olabilir?

Bu sorunun cevabı ne Luther'de, ne Protestanlık'ta, ve ne de Kalvinizm'dedir. Zira benzer baskıyı yaşamış başka toplumlarda da benzer ideallerle birçok kişinin ortaya çıktığı tahmin edebilir. Fakat hemen hiç birisi Avrupa örneğinde olduğu ölçüde başarılı olamamıştır. O halde, daha doğru cevap, Avrupa ile ilgili daha özgün bir sebeptedir. Bu sebep, sadece Avrupa'ya özgü olan Avrupa coğrafyasıyla ilgili olmalıdır.

Bu sonuçta Avrupa coğrafyasının kendine özgü üç özelliği önemli rol oynamıştır. Bunlardan biri coğrafyanın kendi sınırları içerisindeki, ikincisi dünya coğrafyası içerisindeki özgün karakteristiği ve üçüncüsü dünya küresinin ortaya çıkarılmasında sunduğu katkıyla ilgilidir. İlk özellik Avrupa coğrafyasının topografyası, rakımı, karasal-denizel olma durumu, nehirlerin genel karakteri, bitki örtüsü, iklimi gibi coğrafi-ekolojik özelliklerle ilişkilidir.

Bu coğrafi özelliklerden nehirlerin durumu başka coğrafyalarda yaygın olan dağların durumuna nispetle analiz edilmeye değerdir. Basit bir analogiyle, birer sınır olarak dağlar tümüyle örten, kapatan, gizleyen, yalıtan özelliklere sahip bir duvar gibidir. Oysa nehirler, özellikle Avrupa'daki debisi düşük, gemi taşımacılığının yapılabildiği yayımlı nehirler kesinlikle bir sınır oluşturmakla birlikte görüntüyü kesmeyen, gizlemeyen, kapatmayan, görüntülü olarak ayıran cam bölmeye benzetilebilir. İnsan toplumlarının

birbirinden kesin bir biçimde dağlarla ayrılmasıyla, sadece uzak tutulma anlamında ayrılması çok farklıdır. Irmaklarla birbirinden ayrılan toplumların bir diğerini izlemesi ve onu takip etmesi, bu anlamda onunla etkileşime devam etmesi mümkündür. Oysa dağlarla, step ve çöllerle birbirinden ayrılan toplumlar için böyle bir imkân söz konusu değildir.

Dağlar tümüyle gizler, kapatır, örter, yalıtır, ıssızlaştırır ve yalnızlığa mahkûm eder. Her birinin uzun zamanlardaki toplumsal etkileri farklı olur. Irmaklar karşıdaki gelişmeyi görmesine rağmen müdahale edememeyi, onu tolere etmeyi, ötekine tahammül etmeyi, farklılığa saygı duyma hissini geliştirir. Irmağın iki yakasındaki insan ve toplumlar için, sıra dışı olan ötekinin, gündelik, göz önündeki ve rutin hale gelmesi söz konusudur.

Dağlar ise, başına buyrukluğu, benmerkezciliği, sorumsuzluğu, ötekinden ve farklı olandan tümüyle ayrı kalmayı ve yaşayabilmeyi, insanın ve insani değerlerin ötekileştirilmesini, benzeriyle dayanışmayı, farklı olanın hukukunu yok saymayı veya en azından önemsememeyi, onunla karşılaşınca da ne yapacağını bilmemeyi ve muhtemelen onu yok etme refleksini geliştirir. Her iki sınır aracı, uzun zamanlarda bireyin kişiliğine ve toplumun kimliğine derin tesirlerde bulunur. Zamanla bu tesir alışkanlık halini almak suretiyle kültürelleşir ve kararlı bir insan/toplum davranışı olur. Uzun zamanlarda oluşan bu tesirler, belli bir dünya görüşü ve belli bir sosyal refleksin gelişmesini sağlamakla gündelik hayatında bir gölge gibi insanoğlunu takip eder.

Nihayet nehirlerle birbirinden ayrılan toplumlar, diğerinin hak ve hukuku söz konusu olduğunda kendiliğinden bir saygı ve rasyonel bir ölçüye sahipken; dağlarla birbirinden yalıtılan toplumlarda diğerinin hak ve hukuku ele geçirilmek, işgal edilmek ve mülkleştirilmek içindir. Bütün bu analizleri Avrupa'nın sahip olduğu coğrafi özelliklerle, onların muadili olan özellikler arasında yapmak mümkündür ve genellikle sonuç, Avrupa coğrafyasının kapitalizmi üreten bireyci, akılcı, müteşebbis, maceracı ve benzeri karakterlere uygun tezahür edecektir.

Bahsedilen ikinci özgün karakteristik ise, Avrupa'nın, dünyanın deniz-kara dağılımı içerisindeki özel konumu ile ilgilidir. Bu ikinci özellikte, Avrupa kıtası, Asya ve Afrika'dan görece olarak bağımsız ve müstakil konumdadır. Ayrıca, ne Asya, Afrika kadar büyük ve ne de bir ülke boyutunda çok küçüktür. Yarımada biçimindeki yapısıyla Avrupa, dünyanın geriye kalan karasal bölgeleri içerisinde, kendi içinde bir tür İngiltere'nin konumuna benzer müstakil bir konum edinmiştir.

Avrupa coğrafyasının kendine özgü ilk özelliği, bu topraklarda yaşayan insanların, hayata tutunabilmek için, daha dinamik olmalarını gerektirmiş, onları daha pragmatik, rasyonel ve bireyci kılmıştır. İkinci özellik ise, Avrupalı toplumlara, başta Asya ve Afrika üzerinde yürütülecek olan ekonomik faaliyetlerle örgülenmiş ortak çıkarlara dayalı kendilerine özgü, ulus-üstü bir kimlik edinme imkânı sunmuştur. Bu kimlik, ortak bir ulus-üstü sinerjinin üretilebilmesini ve bunun pragmatik, rasyonel ve bireyci kimlikte, ekonomik çıkarlara dönüştürülebilmesini getirmiştir.

Kapitalizmin doğuşunda etkisi göz önünde bulundurulması gereken üçüncü coğrafi faktör, bizzat Avrupa'nın başını çektiği coğrafi keşifler ve bu sayede oluşan ekonomik, kültürel, siyasi ve bilimsel kültür ve bilinçtir. Haddi zatında keşfedildiği iddia edilen dünyalarda daha önce insanlar, toplumlar, kültürler ve medeniyetler zaten yaşıyordu. Dünyanın geri kalanı da buralarla zayıf da olsa bir temas içerisindeydi. Dolayısıyla Coğrafi Keşiflerden maksat, kelimenin ilk anlamıyla değil, daha çok ikinci üçüncü anlamıyla, bu coğrafyaların bilinirliğinin artması, iktisadi, askeri, siyasi ve kültürel faaliyetler aracılığıyla dünyanın geriye kalanına eklenmesiyle ilgilidir. Coğrafi keşiflerle birlikte dünya küresi daha önce hiç bilinmediği kadar bilinmiş, görülmediği kadar gezilmiş, hiç olmadığı kadar dünyanın diğer kısımlarına bağlanmış ve onunla bütünlüklü bir hale gelmiştir. Kapitalizm öncelikle iktisadi bir olgu olduğundan, iktisadi faaliyetin sistemik oluşumunun tamamlanabilmesi için pazara girecek aktör ve ürünlerin, yine pazardan çıkması muhtemel miktarın bilinmesini gerektirmiştir. Daha önce birçok kez üretim yükselmiş, refah ve gönenc artmış olmasına rağmen, dünya karası tam olarak sırasıyla bilinemediği, erişilemediği ve kontrol edilemediği için kapitalizmin ortaya çıkması için uygun pratik ve bilişsel zemin oluşmamıştır. İşte Avrupa'nın öncülüğünde gerçekleşen coğrafi keşifler, dünyanın bilinmesi, tasnif edilmesi ve kontrol edilmesi sayesinde ilk kez "piyasa" kendi içinde bir bilinç ve özgüvene kavuşmuş, nihayet kapitalist iktisadi sistem onu üreten arazi faktörlerin kontrolünden çıkarak, kendi başına buyruk, cevher bir olgu haline gelmiştir.

Kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlayan Avrupa ile ilişkili bu üçüncü coğrafi faktörün ortaya çıkması tarihsel diğer faktörlerin de bir birine eklenmesiyle kâmil bir hale gelmiştir. Dünya küresi Coğrafi Keşiflere gelinceye kadar birçok yoğunlaşma yaşamıştır. Bakışa göre sıralaması değişebilmekle birlikte kabaca ve ilk olarak nüfus artışına bağlı bir demografik yoğunlaşma, sivil ve askeri tekniğin gelişimine bağlı olarak sosyal yoğunlaşma, her ikisinin sonucu olarak ekonomik yoğunlaşma ve nihayet bütün hepsinin bileşimi olarak bilişsel bir yoğunlaşma yaşamıştır.

Her bir yoğunlaşmanın belli bir nicel eşiği aşmasından sonra dünya toplumları merkezden muhite mahiyet itibarıyla de değişmeye başlamış ve farklı özellikler sunar olmuşlardır. Bu yoğunlaşma biçimlerinden her birine birden çok örnek verilebilir. Fakat kısaca ilk yoğunlaşma için kabile üstü yapılar anlamında ulusların oluşması; ikinci tür yoğunlaşma için uluslar arası ilişkilerin tesisi; üçüncü yoğunlaşma için sırasıyla deniz aşırı ticaret, merkantilizm ve nihayet ön kapitalizm örnek verilebilir. Bu süreçte özellikle çok daha eski tarihlerden itibaren takas yerine *sikkenin* (See, 2000: 17) dolaşıma girmesi, eski dünya karası üzerinde piyasaların adeta can veren sıvı gibi damarlarını doldurması ve nihayet Yeni Dünya karasındaki ilgili potansiyelin bilinmesi ve kontrol edilmesiyle bu sistemin fiziki genişleme limitinin kesin bir şekilde belli olması sonucu, kapitalizm denen iktisadi sistemin temelleri atılmış oldu (Wallerstein, 2004).

Dördüncü yoğunlaşma için ise, kâmil biçimiyle kapitalizmin ortaya çıkışı ve bir dünya bilincinin oluşumu, bu oluşuma istinaden ekonomik, siyasi, sosyal bütün alanlarda

küreselleşme olgusunun belirmesi örnek olarak sunulabilir. Bu sayede dünya çapında zihniyetinden, pratiğine, üretiminden, dağıtım ve tüketimine tekâmül bir sistem ortaya çıkmıştır. İlgili sistemin mahiyeti oluşmuş ve ortaya çıkmış, geriye sadece sistemin derecesinin değişimi ve bu yolla mahiyetinin tahavvülü kalmıştı. Bunu ise bir dönem uzak deniz ticareti, bir dönem sömürgecilik, bir dönem sanayi, daha başka bir dönem bilgi ekonomisi belirlemiştir. Bu belirleyenlere istinaden dünyanın ekonomik manzarası en az eksikle bir dönem geçimlik ekonomiler, bir dönem emperyal ekonomiler, başka dönem ‘dünya ekonomi’ler, bir dönem merkantil ekonomi ve nihayet kapitalizm olarak nitelendirilmiştir. Nicel değişimin eşik değerleri nitel ve/veya sosyal değişimin bedenini inşa etmiş; nitel/sosyal tahayyül nicel birikimlere ruhunu üflemiştir.

Bu genel çerçeveden yola çıkarak, tekrar tarihsel süreç içerisinde Avrupa’ya özgü şartlar sıralanıp, kapitalizmin diğer coğrafyalarda neden gelişmediği de dedüktif bir tarzda sorgulanarak, aynı kapitalizmin bugüne gelişinin izi sürülebilir.

SONUÇ YERİNE: JEO-KÜLTÜREL ESKİZ

Öncelikle Avrupa’dan başka dünyanın diğer hiçbir bölgesi, dünyadan müstakil ve dünyaya deniz ve kara yoluyla entegre olabilir çift işlevli durumda değildi. Avrupa karasal olarak dünyanın geri kalanından olabildiğince müstakil, denizler yoluyla aynı dünya ile olabildiğince birleşik, kültürel ve sosyal olarak bütünlüğünü kaybetmeyecek kadar küçük ve nihayet kendi içinde iktisadi bir dünya oluşturabilecek kadar büyüktür.

İkinci olarak, bu konumu içerisinde, Avrupa’dan başka dünyanın hiçbir bölgesi, üzerinde yaşayan toplumlara bu denli aktif, pragmatist, rasyonel, bireyci ve müteşebbis kılmıyordu.

Üçüncü olarak, Avrupa’dan başka dünyanın hiçbir bölgesi, refah düzeyi yüksek bir dönemden (Roma İmparatorluğu dönemi) sonra, dış siyasi ve coğrafi şartların (bir yanda kırılmayan İslam kuşatması, diğer yanda aşılammayan okyanus engeli) etkisiyle, yüzyıllar boyunca, kendi iç şartlarına ve kıt olan öz kaynaklarına mahkûm olmamıştı. Bu durum, Avrupalı toplumlara ekonomik ve sosyal bakımdan en ilkel konuma indirgemiş ve bu konumdan tekrar yukarı doğru sivil ve ekonomik faaliyet yapmaya uygun sağlam bir toplumsal örgütlenme başlatmalarını sağlamıştır. Ekonomik ve toplumsal örgütlenme anlamında sıfır noktasına inmek, farklı bir formda yeniden inşayı mümkün kılmıştır. Öyle ki, Roma’nın yıkılışı, bazı kapitalizm tarihçilerince “Batı’nın büyük talihi” olarak adlandırılmıştır (Baechler, 1994).

Merkezi otorite ve örgütlenmiş sosyal yapı, toplumlara tabiatın etkisinden ve bu ilk etki ile şekillenen özgül toplumsal kişilikten önemli ölçüde koparabilmektedir. Oysa Roma’nın yıkılışıyla Avrupa toplumlara merkezi siyasi otoriteden tamamen mahrum kaldılar. Bu durum, bir yönüyle dezavantaj üretirken; başka bir yönüyle avantaja dönüşmüştür. Bu sayede Avrupalı toplumlar, kendi özgül potansiyelleriyle yeniden ve herhangi bir yabancı etkinin tesiri olmaksızın, tamamen kendileri olarak örgütlenme imkânı bulmuşlardır. Feodalizm, bu kıt kanaat ve çaresiz örgütlenmenin adıdır

(Huberman, 2007) ve Avrupalı toplumların kendi coğrafyalarından ve bu coğrafyada şekillenen değerlerinden aldıkları ilhamla ortaya koydukları sosyal biçimin ifadesidir. Bu sosyal biçim, daha sora aşama aşama kendini ifade edecek olan rasyonel, seküler, bireysel Avrupalı insan tipinin yoğrulup şekilleneceği jeo-kültürel ortam olmuştur. Bu insan tipini bu derece net bir şekilde ortaya çıkaracak coğrafi potansiyel, çeşitli kendine özgü coğrafi özelliklerinden dolayı, Avrupa’da mevcuttu. Daha önce dünya üzerinde birçok coğrafyada geniş sınırlara uzanan siyasi çöküşler yaşanmıştı. Fakat Roma sonrasının farkı, Avrupa coğrafyasının kendine özgü şartlarına tabi olmasındaydı. Roma’nın yıkılması ve bütün Avrupa’da ortaya çıkan politik boşluk, Avrupalı toplumlara çok büyük sıkıntılar çektirmişse de, bahsi geçen insan tipinin ortaya çıkması ve onun da kapitalizmi üretmesi bakımından, yaklaşıma göre, bir talihe dönüşmüştür.

Dördüncü olarak, Avrupalı toplumlardan başka dünyanın hiçbir toplumu, coğrafi şartların sağladığı dinamik, pragmatik, rasyonel ve bireyci ruh sayesinde ve dini otoriteyi kullananların ölçüyü kaçırmalarının da yardımıyla, geri dönülmez şekilde, dini ve dindarlığı bu ölçüde sınırlandırmamış, adeta “dünyanın büyüsunü bozup”, oyunun kurallarını yeniden yazmamıştı. Reformasyonun şahsında oyunun kurallarını yeniden yazmak, Avrupalı toplumlara bir anda diğer toplumlar karşısında iktisadi yarışa çok daha önden başlama fırsatı sunmuştur.

Beşinci olarak, Ortaçağda Avrupa’dan başka hiçbir toplum bu coğrafi ve tarihi konumda değildi. Bu coğrafi statüğün, dinamiğe dönüşmesi ve tarihi birikimin sevkiyle, Haçlı Seferleri sayesinde, bütün dünyanın feodal yapıda ve kıtlık içinde olmadığını öğrendikleri günden beri, adım adım, aşama aşama, dünyanın diğer bölgelerine doğru atılım yapma *maceracılığına* giriştiler. Doğu Asya’yı ararken, güney ve kuzey Amerika’yı buldular. Değişen oyun kurallarıyla, dinin veya başka bir ahlaki ölçünün iktisadi faaliyete yasak veya emir boyutunda şekil vermesini ortadan kaldırarak, dünya ekonomisini bir birine eklemlediler, oyunu kuralına göre oynamayanları da oyun alanının dışına çıkmaya, iflasa, yokluğa mahkûm ettiler. Bu son durum, büyüyen kârlarını iyice katladı ve yoğunlaşan ekonomik entegrasyon, para sirkülasyonu, kitlesel üretim ve sınırsız tüketim düşüncesi ve pratiği kapitalizmi üretti.

Kapitalizm, asgari faaliyetine serbest piyasa olmadan başlayamayacağı için, muktedir olacağı ana kadar serbest piyasayı teşvik etti ama ahlaki bir boyutu olmadığı için bununla iktifa etmedi, şartların istismarıyla piyasaya hâkim olmak ve onu kontrol etmek istedi. İstedğine de kısa zamanda ulaştı ve bugün dünya, sürece kapitalizm dışı bir müdahale olmadığı müddetçe bu iktisadi, sosyal sisteme mahkûm olmaya devam edecek gibi görünmektedir. Kapitalizmin başında, nasıl Avrupalı toplumların iktisadi, sosyal yapısını Haçlı Seferleri ve Reformasyon gibi alan dışı (eksojen) bir dizi süreç değiştirmeye muktedir olduysa; bugün de kapitalizm dışından muhtemelen bizzat *etik* bir müdahale vuku bulmadıkça, kapitalizmin hükümranlığı devam edecek, bu sistemi sistemin kendi içinden bir müdahale veya komünizm, sosyalizm gibi başka bir iktisadi yaklaşım değiştiremeyecektir. Ne zaman dünya toplumlarının veya hepsine sözü geçen güçlü bir

odağın ahlaki yaklaşımı değişecek, o zaman kapitalizm de geldiği yere geri dönecektir. Bu muhtemel ahlaki yaklaşımı da, yine dünya toplumlarının kapitalist yaklaşıma olan doygunluğu tetikleyebilecektir. İnsanlık tarihi, bir yönüyle, etki tepkilerin tarihidir. Tepkiyi hangi organize odak yönlendirirse, tarihe de onlar yön vermiş olacaktır. Dolayısıyla kapitalizmin tarihi rastlantıların değil, hemen her toplumda meydana gelebilen bu türden rastlantıları, en temel dayanak olan jeo-kültürel zemine dayanarak “fırsata” çevirebilen Ortaçağ Avrupalı organizasyonun eseridir.

KAYNAKÇA

- Baechler, J. (1994). *Kapitalizmin Kökenleri*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: İmge Yayınları.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar*, (Çev. Zühre İlkelen), İstanbul: Pozitif Yayıncılık.
- Frank, A. G. (2003). (Der.). *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Binyıllık mı?*, (Çev. Esin Soğancılar), İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Hodgson, M. G. S. (2003). *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, (Çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan), Yayına Hazırlayan: Yücel Bulut, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Huberman, L. (2007). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Murat Belge), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ibn Haldun. (2004). *Mukaddime*, Cilt:I, (Çev. Halil Kendir), Ankara: Yeni Şafak Yayınları.
- Marx, K. (2015). *Kapital*, (Çev. Erkin Özalp, Mehmet Selik, Nail Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitap.
- Özel, M. (1995). *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- See, H. (2000). *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, (Çev. Turgut Erim), İstanbul: Yöneliş Yayınevi.
- Türkdoğan, O. (1996). *İslam Ekonomik Sistemi ve Weberyen Görüşler*, İstanbul: Turan Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1995). *İslam Düşüncesi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Wallerstein, I. (2004). *Modern Dünya Sistemi I-II*, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Bakış Yayınları.
- Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev. Zeynep Gürata), İstanbul: Ayraç Yayınları.